

A Discussion on the Accuracy and Correctness of Attributing Khosrownameh to Attar-e Neishaburi

Hamideh Zeynalzadeh^{1*}
Rahman Moshtaghmehr²
Ahmad Goli³

Abstract

Khosrownameh or Gol -o Hermez is one of the famous poems attributed to Attar, which, unlike other fake poems attributed to him, due to its poetic order and coherence, some linguistic features, and the relative mastery of the poet, has been praised by some in a way that they consider the poem as Attar's, and put besides his four main and definite poems, "Manṭiq-ut-Ṭayr", "Asrarnameh", "Elahinameh" and "Mosibatnameh". On the contrary, some others have rejected this attribution by stating evidence. This article deals with the stylistic study of Khosrownameh in terms of structure, language and content. The research results show that the attribution of this poem to Attar is incorrect; because there are major differences between Khosrownamaeh, and Attar's main works, both in terms of form and structure, also in terms of language usages in both lexical and syntactic levels, and in terms of content and theme. On the other hand, the rejection of its attribution to Attar is strengthened by the manuscript issues and extratextual study of this poem and the discovery of some historical facts.

Keywords: Attar Nishaburi, Khosrownamah, structure, language, content.

Extended abstract

1. Introduction

Attar-e Neishabouri is one of the poets whose works have been underestimated throughout the history, to the point that a large number of inappropriate poems have been attributed to him and being placed in the ranks of his four main works "Manṭiq-ut-Ṭayr", "Asrarnameh", "Elahinameh" and "Mosibatnameh". Among the works wrongly attributed to Attar, and the subject of discussion and

*1. PhD in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

(Corresponding author: hamideh_aiandehnegar@yahoo.com).

2. Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University, Tabriz, Iran. (r.moshtaghmehr@gmail.com)

3 Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University, Tabriz, Iran. (ah.goli@yahoo.com)

research by many researchers of Persian literature, is *Khosrownameh*. The subject of this poem is the love story of two lovers named Khosro and Gol. The poem is written like some other romantic poems as *Khosrow and Shirin* of Nezami. This poem is written fluently, and in terms of style and poetic language, it has coherence, arrangement and the ability to induce the content to the reader, and by the way, this issue has caused some people to consider it as that of Attar without comprehensive investigation. In the present study, an attempt has been made to compare the *Khosrownameh* with Attar's main works both in terms of extratextual aspect (historical and manuscript issues) and from the stylistic aspect in the three fields of structure, language and content.

2. Theoretical framework

In general, there are many differences of opinion regarding the attribution of *Khosrownameh* to Attar. Among the prominent scholars of Persian literature, Saeed Nafisi, without any doubts, recognizes *Khosrownameh* as Attar's, and believes this poem is one of the works of Attar's youth and middle life. Shafi'i Kadkani believes that the name of this poem is actually Gol and Hermez, that Hermez is another form of the Greek word "Hermes", and *Khosrownameh* is the original name of Attar's *Elahinamah*. According to others, such as Zarrinkoob, by composing a romantic poem such as *Khosrownameh*, despite the interpretability of some of its verses to mystical themes, at the end of Attar's life and after composing his four main poems, the poet's spiritual and mystical behavior cannot be justifiable. Other valid reasons have also been presented later by other researchers in rejecting the attribution of *Khosrownameh* to Attar, including Ahmad Ezzatiporur in a research while criticizing the reasons of other researchers pointing to some extratextual evidence and clues, such as The names of some characters in it, and the belief that its author is a "Shia" have led to the conclusion that *Khosrownameh* is not from Attar. Among the other important researches that have been done regarding the attribution of *Khosrownameh* to Attar, is "the stylistic study of *Khosrownameh* to explain the correctness of its attribution to Attar e Neishaburi" by Teimur Malmir. In this research, it has been concluded that due to the frequency of commonalities between *Khosrownameh* and Attar's main works, its attribution to Attar is correct. In a research titled "Whose is *Khosrownameh* from?" from Akbar Nahvi, the conclusion is that this poem is undoubtedly not from Attar, and it was written in Isfahan near 600 AH, and its poet was Sheikh Attar Abu Abdullah Muhammad Mianaji (d. 619 AH). A number of other researchers have also presented their opinions regarding the correctness or incorrectness of the attribution of *Khosrownameh* to Attar e Neishabouri in various articles, but in none of these studies, the investigations have not been comprehensive, and have not led to correct conclusion.

3. methodology

In this research, an attempt has been made to investigate the attribution of Khosrownameh to Attar, both in terms of extratextual evidence, and in terms of intratextuality, i.e. stylistic issues using analytical-inferential methods.

4. Research & Discussion

In this research, the indisposition and correctness of the attribution of Khosrownameh to Attar has been investigated from two extratextual (historical and manuscript issues) and intratextual (stylistic) aspects. From extratextual analysis, it was concluded that the date of writing of the oldest manuscript of Khosrownameh is 696 AH, so it can be definitely said that this poem was written in the 7th century of hegira. Another important point that can be considered from a historical point of view in this poem is the praise of "Imam Hasan" and "Imam Hussain" (second and third "Imams" of Shia Muslims), and two Hanafi and Shafei imams by the poet, which shows that he was of the Shafei religion; and if he mentioned Imam Hanafi as well, it was because of observing the social and religious situation of Isfahan in the sixth century. Since in this era, most of the people of Isfahan were Shafi'i and Hanafi, and both clans were very strict in their beliefs and were constantly in conflict with each other. The comparison of Khosrownameh with Attar's four main works in terms of intratextual and stylistic issues indicates that, firstly, Khosrownameh was written with an almost coherent structure and with a slight difference from Attar's style in arranging the contents in his poems; With full knowledge of the ways of composing a long poem, the poet has divided and arranged the different contents of the work and has started his story. Secondly, due to the fact that Khosrownameh has the necessary eloquence and fluency to an acceptable extent, the lexical and syntactic level of the language in this poem is not much different from the lexical and syntactic level of Attar's poems, and only in a few cases we can carefully point out the differences. Thirdly, in terms of theme, this poem can be interpreted into mystical themes, so that from many of its verses, the influence of the poet from Thoughts of Ibn e Arabi, especially his most famous theory, "pantheism", is evident, while Attar puts "Oneness" in opposition to polytheism.

5. Conclusions & Suggestions

Based on the examination and comparison of Khosrownamah with the main works of Attar from two very important extratextual and intratextual aspects, the conclusion was reached that firstly, according to the date of the oldest manuscript, this poem was written in the 7th century of hegira, and secondly, despite having eloquence and coherence, in terms of structure, syntax, vocabulary, content, and theme is different from Attar's main poems.

Select Bibliography

- Aghabozorg Tehrani, M. Thr pretext to ballads of Shia. 25 volumes. Beirut: Dar al-Azwa. 1982. [In Persian].
- Akbari Beyraq, H., Koohsarian, F. Evaluation of Attar e Neishabouri's Khosrownameh from the perspective of formalism. 3rd National Conference of Management and Humanities Researches in Iran, Collection of Articles, Tehran: Mastermind Management Research Institute. 2016; 1-24. [In Persian].
- Attar Neishaburi, F. Khosrownamah. Ahmad Soheili e Khansari (ed.). Tehran: Taban. 1960. [In Persian].
- Derayati, M. List of Iranian manuscripts (DENA). 12 volumes. Mashhad: Al-Jawad Cultural Research Institute. 2010. [In Persian].
- Ezzatiparvar, S. Is Khosrownameh by Attar Neishaburi. Keyhan e Andisheh. 1995; 11(62): 163-172. [In Persian].
- Foruzanfar, B. Description of life and criticism and analysis of the works of Sheikh Fariduddin Attar e Neishabouri. Tehran: Dehkhoda. 1974. [In Persian].
- Malmir, T. Stylistic study of Khosrownameh to explain the correctness of its attribution to Attar e Neishaburi. Bahar e Adab. 2013; 4 (3): 1-20. [In Persian].
- Nafisi, S. Biography of Attar e Neishabouri. Tehran: Eqbal. 2014. [In Persian].
- Nahvi, A. Whose is Khosrownameh from. Literary Inquiris. 2010; 43 (169): 75-96. [In Persian].
- Zarinkoub, A. Search in Iranian Sufism, Tehran: Amir Kabir. 2000. [In Persian].

How to cite:

Zeynalzadeh H, Moshtaghmehr R, Goli A. A Discussion on the Accuracy and Correctness of Attributing Khosrownameh to Attar-e Neishaburi. Zaban Farsi va Guyeshhay Irani. 2023; 1(15): 93-113. DOI:10.22124/plid.2024.24954.1643

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴

صفحات: ۱۱۳-۹۳

سال (دوره) بیست، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۲، شماره پیاپی ۱۵

بحثی در صحت و سقم انتساب منظومه خسروونامه

احمد گلی^۱رحمان مشتاق‌مهر^۲حمیده زینال‌زاده^۳

چکیده

منظومه عاشقانه خسروونامه یا گل و هرمز یکی از مثنوی‌های معروف منتبه به عطار است که برخلاف دیگر مثنوی‌های جعلی منسوب به اوی، به خاطر نظم و انسجام شعری و اشتمال بر پارهای ویژگی‌های زبانی و تبحر سراینده، عده‌ای را بر آن داشته‌است تا این منظومه را از آن عطار بدانند و آن را در ردیف چهار منظومه اصلی و مسلم وی، یعنی منطق‌الطیر، اسرارنامه، الهی‌نامه و مصیبت‌نامه بنشانند. در مقابل، عده‌ای دیگر نیز با بیان ادله‌ای این انتساب را رد کرده‌اند. این مقاله به مطالعه سبک‌شناسی خسروونامه از حیث ساختار، زبان و محتوا می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد انتساب این منظومه به عطار نادرست است؛ زیرا بین خسروونامه و آثار مسلم عطار، هم از حیث شکل و ساختار، هم از نظر کاربردهای زبانی در دو سطح واژگانی و نحوی و هم از جنبه محتوا و درونمایه، اختلاف و تفاوت‌های عمدی‌ای وجود دارد. از طرف دیگر با مطالعه نسخه‌شناسی و بروز متنی این منظومه و کشف برخی حقایق تاریخی، رد انتساب آن به عطار تقویت می‌شود.

واژگان کلیدی: عطار نیشابوری، خسروونامه، ساختار، زبان، محتوا

-
✉	۱. دانشآموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،
دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران (نویسنده مسؤول)
r.moshtaghmehr@gmail.com
۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه
شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.	
۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه
شهید مدنی آذربایجان. تبریز، ایران.	

۱- مقدمه و بیان مسئله

عطار نیشابوری از جمله شاعرانی است که علاوه بر مبهم ماندن زندگی و احوال او در طول تاریخ، با افسانه‌پردازی‌های عده‌ای در قرون بعد آمیخته شده و درباره او در منابع مختلف بسیار سخن گفته‌اند، در آثار او نیز بی‌مبالغه شده‌است؛ به‌طوری‌که علاوه بر چهار مثنوی منطق‌الطیر، الهی‌نامه، مصیبت‌نامه و اسرارنامه و مجموعه رباعیات موسوم به مختارنامه و نیز دیوان شعر که به تصریح دانشمندان و محققان به‌طور قطع و یقین از عطارند، بسیاری از آثار مجعل و منحولی را نیز به او نسبت داده‌اند و در این باره چنان مبالغه کرده‌اند که بنابه قول تذکرہ‌نویسانی از جمله صاحبان روضات الجنات، ریاض‌العارفین، بستان السیاحه، آثار عجم و مجمع الفصحا، شماره آثار او به ۱۱۴ و گاهی به ۱۹۰ رسیده‌است (نفیسی، ۱۳۸۴: ۱۰۸-۱۰۴). در میان آثاری که به‌نادرست به عطار نیشابوری نسبت داده شده و محل بحث و تأمل بسیاری از محققان و دانشمندان و منتقدان ادب فارسی قرار گرفته و هنوز هم عده‌ای با بیان ادلۀ مختلف سعی در اثبات درستی انتساب آن به عطار دارند، منظومه خسرونامه است. این منظومه در ۸۳۶۴ بیت در بحر هژج مسدس محنوف سروده شده و با این بیت آغاز می‌شود:

به نام آنکه گنج جسم و جان ساخت طلسم گنج جان هر دو جهان ساخت
(عطار، ۱۳۳۹: ۱)

موضوع آن، ماجرای عشق دو دلداده و داستان زندگانی دو شاهزاده به نام‌های خسرو و گل است و چون اساس آن معاشقه خسرو و گل است، به نام «خسرو و گل» هم مشهور شده‌است. خسرونامه در میان مثنویات منسوب به عطار تنها منظومه‌ای است که چون منظومه‌های عاشقانه ایرانی قرون پنجم و ششم همچون ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی و خسرو و شیرین نظامی سروده شده‌است و می‌توان مشابهت‌های زیادی بین این سه اثر پیدا کرد. اصل این داستان شیرین چنانکه سراینده در آغاز کتاب اشاره کرده، افسانه‌ای باستانی است به قلم بدر اهوازی که احوالش مانند بسیاری از داستان‌نویسان مجهول است. این منظومه همچنین تنها منظومه‌ای است که از نظر سبک و شیوه بیان با دیگر آثار منسوب به عطار تفاوت دارد؛ یعنی به جرأت می‌توان گفت که از نظر سبک و زبان شعری تاحدودی دارای انسجام، نظم و توانایی در القای مطالب به خواننده است؛ هرچند نباید برخی تکرارها و التزام‌های بی‌مورد و گاه برخی اغلاط نحوی آن را نادیده گرفت. درباره نام درست و قطعی این منظومه بین محققان اختلاف‌نظر وجود دارد؛ سعید نفیسی (۱۳۸۴: ۱۰۴-۱۰۸) در کتاب زندگی‌نامه عطار

نیشابوری، معتقد است که نام این منظومه قطعاً خسرونامه است و دلایلی ذکر می‌کند؛ از جمله می‌گوید که عطار، خود، در بیتی از این منظومه به نام آن اشاره کرده‌است:

نهادم نام خسرونامه این را
به نام خسرو روی زمین را
(عطار، ۱۳۳۹: ۲۹)

یکی دیگر از دلایلی که نفیسی برای نام این منظومه می‌آورد این است که عطار در مقدمهٔ مختارنامهٔ خود نیز نام آن را خسرونامه آورده‌است. شفیعی کدکنی (۱۳۸۶: ۳۴-۳۵) در مقدمهٔ مختارنامه علاوه‌بر اینکه خسرونامه را از عطار نمی‌داند، بر این است که نام این منظومه در حقیقت گل و هرمز است که هرمز شکل دیگری از واژه «هرمس» یونانی است و خسرونامه هم نام اصلی و اولیه الهی نامه عطار است و الهی نامه نامی است که خود عطار یا دیگران بعدها بر آن گذاشته‌اند. در پژوهش حاضر تلاش بر این است تا با شیوه‌های تحلیلی- استنباطی، انتساب منظومهٔ خسرونامه به عطار هم از نظر شواهد و قرایین برومنتنی (تحلیل نسخه‌شناختی) و هم از نظر شواهد و قرایین درون‌منتنی یعنی مسائل سبک‌شناختی بررسی شود. بدین منظور پس از تحلیل نسخه‌شناختی و بررسی مسائل برومنتنی این منظومه، آن را از سه جنبه سبک‌شناختی زبان (در دو سطح واژگانی و نحوی)، شکل و ساختار و محتوا تحلیل و بررسی و با چهار منظومهٔ اصلی عطار مقایسه کرده‌ایم.

۲- پیشینهٔ تحقیق

به‌طورکلی در باب انتساب خسرونامه به عطار اختلاف‌نظرهای فراوانی وجود دارد. نفیسی (۱۳۸۴: ۱۲۴) در توضیحات مختصراً که درباره این منظومه به‌دست داده، عملاً تردیدی در انتساب آن به عطار نکرده و به این دلیل که شاعر در پایان کتاب به مرگ مادر خود اشاره کرده، معتقد است که خسرونامه از آثار دوره جوانی و اواسط عمر عطار است. باتوجه به این سخن نفیسی، تناقض و اختلاف بین نظر او و شفیعی کدکنی در این باره آشکار می‌شود و اگر بخواهیم عقیده شفیعی را درباره نام اصلی این منظومه بپذیریم، باید بگوییم که نفیسی نیز مثل دیگران درخصوص نام اصلی و حقیقی این منظومه و شهرت آن به خسرونامه تردیدی نداشته‌است. بدیع‌الزمان فروزانفر (۱۳۵۳: ۷۵) نیز خسرونامه را از عطار می‌داند و بدین منظور مخاطب را به مقدمهٔ خسرونامه و مختارنامه ارجاع می‌دهد و اذعان می‌کند که عطار در آن مقدمه‌ها از آثار خود نام برده و اگرچه در مقدمهٔ مختارنامه نام خسرونامه را گفته و ذکری از الهی نامه نیاورده، در عوض در مقدمهٔ خسرونامه نام الهی نامه را ذکر کرده‌است.

از ابیات مختارنامه و خسرونامه استنباط می‌شود که عطار خسرونامه را بعد از هر چهار مثنوی معروف خود یعنی اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه سروده؛ بنابراین وی طبیعتاً می‌باشد در زمان سروden خسرونامه در پیری و کهولت به‌سر می‌برده‌است. این مسئله محققان را در انتساب خسرونامه به عطار با توجه به اندیشه و افکار روحانی و عرفانی او در چهار مثنوی قطعی‌اش دچار تردید کرده‌است؛ در نظر آنها علی‌رغم تفسیر‌پذیری برخی ابیات خسرونامه به مضامین عرفانی و معنوی، بعید به نظر می‌رسد که شاعری همچون عطار در پایان عمر به سروden منظومه عاشقانه همت گمارد؛ همان‌طور که عبدالحسین زرین‌کوب (۱۳۷۹: ۲۶۵) با آنکه خسرونامه را از نکات اخلاقی و عرفانی خالی نمی‌بیند، انتساب این کتاب را به عطار امری مستبعد می‌داند و بر آن است که این منظومه را نمی‌توان «به‌طور قطع جزو آثار اوایل عمر شاعر شمرد و اگر جزو آخرین آثار باشد، دیگر سلوک روحانی و عرفانی شاعر چندان صمیمانه و قابل توجیه نخواهد بود»؛ این استدلال زرین‌کوب را برخی محققان رد کرده‌اند؛ از جمله احمد عزتی پرور (۱۳۷۴: ۱۶۳-۱۷۲) در مقاله‌ای با عنوان «آیا خسرونامه از عطار نیشابوری است؟» استدلال زرین‌کوب را این‌گونه رد کرده‌است که اولاً اشتغال به سروden چنین داستانی، تشبیه به قصه حضرت یوسف در قرآن بوده‌است و ثانیاً ذکر چنین داستان‌هایی با سلوک عرفانی منافات ندارد؛ زیرا نظامی نیز بعد از سروden منظومه حکمی و عرفانی مخزن‌الاسرار، به نظم قصه‌های بزمی خود همچون «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» پرداخته‌است؛ و ضمن نقد دلایل محققان دیگر در رد انتساب خسرونامه به عطار و دقت و تأمل در برخی قرایین و شواهد برومنتنی از قبیل وجود نام برخی شخصیت‌ها در آن و اعتقاد به شیعه‌بودن سراینده آن، به این نتیجه رسیده‌است که این منظومه از عطار نیست؛ مجتبی مینوی (۱۳۳۶: ۴۵۴-۶۴۳) نیز این داستان را به نثر بازنویسی کرده و زیر نام عطار در مجله سخن به چاپ رسانیده‌است؛ هلموت ریتر (۱۳۸۸: ۱-۲) با اینکه درباره اصالت برخی مثنوی‌های متأخر منسوب به عطار تردید کرده و انتساب آنها را به عطار مردود می‌شمارد، در انتساب خسرونامه به عطار تردید نمی‌کند و آن را جزو مثنوی‌هایی به حساب می‌آورد که براساس نمونه‌ها و سرمشق‌های یونانی سروده شده‌است؛ تیمور مالمیر (۱۳۹۰: ۲۰-۱) در مقاله‌ای پس از بررسی‌های سبک‌شناسی خسرونامه و مقایسه آن با آثار قطعی عطار به لحاظ موضوع و محتوا، شیوه‌بیان و خصیصه‌های سبکی مثل متناقض‌نما، واژگان و تعبیر، به این نتیجه رسید که به‌دلیل بسامد مشترکات خسرونامه با آثار مسلم عطار، انتساب آن به عطار درست است. اکبر

نحوی (۱۳۸۹: ۷۵-۹۶) در پژوهشی پس از بررسی‌هایی که درباره هويت و زمان ممدوح گوينده خسرونame انجام داده و با درنظرگرفتن تحقیقات سایر محققان و پژوهشگران همچون شفیعی کدکنی، به این نتیجه رسیده است که این منظومه بی‌گمان از عطار نیشابوری نیست و نزدیک به سال ۶۰۰ هجری در اصفهان سروده شده و گوینده آن با پذیرش قول حاجی خلیفه در کشف‌الظنون، شیخ عطار ابوعبدالله محمد میانجی (م. ۶۱۹ هـ) بوده است؛ نفیسی (۱۳۸۴: ۱۳۰) نیز در میان آثار منسوب به عطار، از اثر دیگری به نام گل و هرمز نام می‌برد و آن را جدا از منظومه خسرونame معرفی می‌کند و می‌نویسد که گل و هرمز مثنوی کوچکی است که براساس گفته‌های صاحبان تذکرۀ‌الشعراء و هفت اقلیم و نیز صاحب کشف‌الظنون از شیخ عطار ابوعبدالله میانجی (م ۱۹ عق) است؛ در پژوهش حسن اکبری بیرق و فائزه کوهساریان (۱۳۹۵: ۲۴-۱) ضمن باور نگارندگان به صحت انتساب خسرونame به عطار، به بررسی فرم خسرونame در سه بخش موسیقی کناری، تکرار، بافت و عناصر زبانی (در سه سطح آوازی، واژگانی و نحوی) و نحوه بهره‌گیری شاعر از این عناصر به صورت هنجارگیری‌های معنایی و نحوی پرداخته شده است. نکته در این مقاله اینکه نگارندگان با وجود اینکه این اثر را از جنبه‌های فرم‌الیستی بررسی کرده‌اند، هیچ مقایسه‌ای بین خسرونame با دیگر منظومه‌های مسلم و قطعی عطار انجام نداده‌اند تا مشخص گردد این منظومه با وجود داشتن فرم و صورت منسجم، تا چه اندازه با مثنوی‌های مسلم عطار نظیر الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه مطابقت دارد یا به‌طورکلی چه مشابهت‌ها یا تفاوت‌هایی از نظر کاربرد عناصر زبانی و بافت نحوی بین این منظومه و منظومه‌های یادشده عطار وجود دارد. سارا گرامی و زرین‌تاج واردی (۱۳۹۸: ۲۵۴-۲۷۲) با درنظرگرفتن ادلۀ استادان درباره سراینده اثر به اثبات یا رد انتساب آن به عطار پرداخته و سپس آن را از منظر محتوایی در حوزه بحث اعتقادی، مواعظ اخلاقی و عشق بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که اولاً خسرونame براساس تحقیقات اکبر نحوی متعلق به ابوعبدالله میانجی، شاعر قرن ششم است که در قرن نهم شخص ناشناسی آن را شرح و بسط داده و ثانياً این منظومه به‌جهت محتوایی، منظومه‌ای عاشقانه است که اصطلاحات و مفاهیم عرفانی نیز با محوریت وحدت وجود برگرفته از اندیشه‌های ابن‌عربی در آن آمده است؛ عشق، موضوع محوری این منظومه به‌شمار می‌آید که در ضمن آن به تضاد عقل و عشق و برتری عشق بر عقل نیز پرداخته شده است. علاوه‌بر عشق، مضامین دیگری نیز همچون مواعظ اخلاقی (باید ها و نباید ها) و تقدیرگرایی و اعتقاد به مرگ در این منظومه دیده می‌شود.

باتوجهه به این اختلاف‌نظرها، هنوز به طور دقیق صحت یا سقم انتساب خسرونامه به عطار نیشابوری روشن نشده زیرا بررسی‌ها و مطالعات در این باره همه‌جانبه نبوده است؛ به عنوان مثال، هیچ پژوهشی مبنی بر مقایسه این اثر از حیث مسائل سبک‌شناختی با چهار مثنوی قطعی عطار یعنی اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه نشده است؛ در این پژوهش، خسرونامه از سه جنبه سبک‌شناختی یعنی شکل و ساختار، زبان و محتوا با چهار اثر یادشده از عطار مقایسه و درستی یا نادرستی تعلق آن به عطار مشخص شده است.

۳- بررسی انتساب خسرونامه به عطار از حیث مسائل نسخه‌شناختی و برومنتنی

قدیمی‌ترین نسخه خطی یافته شده از خسرونامه در فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران، مربوط به سال ۷۳۱ق است (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۸۶۷)؛ در کتاب‌شناسی عطار نیشابوری نیز تاریخ کتابت قدیمی‌ترین نسخه خسرونامه، سال ۶۹۶ه یعنی اوآخر قرن هفتم هجری آمده است. این نسخه در موزه ملی پاریس نگهداری می‌شود (میرانصاری، ۱۳۸۲: ۲۲۰).

از خسرونامه برای اولین بار با نام «خسرو و گل» در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه آفابزرگ تهرانی (بی‌تا: ج ۷: ۱۶۱) به عنوان یکی از مصنفات شیعه و متعلق به عطار نیشابوری یاد شده است. خسرونامه برای اولین بار، در ۱۳۳۹ش به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری در انتشارات تابان چاپ شده است. در پژوهش حاضر نیز به این نسخه استناد شده است. سهیلی خوانساری (۱۳۳۹: پنج)، در مقدمه این کتاب درباره انتساب این اثر به عطار می‌نویسد:

«داستان خسرونامه بعد از عطار به نام گل و هرمز و خسرو و گل معروف شده و اکنون چنان است که ارباب دانش نام اصلی آن را کمتر می‌دانند و برخی هم خسرونامه و گل و هرمز را باشتباه دو مثنوی دانسته‌اند. بعضی این مثنوی را از شیخ عطار نمی‌دانند. آنان که دارای این عقیده‌اند، مسلماً یک بار هم در آن امعان نظر نکرده‌اند؛ چه اندک دقیق و تتبع صحت انتساب آن را به وی اثبات می‌کند».

در متن خسرونامه قراین و شواهد چندانی که دلالت بر تعلق آن به زمان نزدیک به عطار یا کمی پس از وی کند، وجود ندارد اما باتوجهه به اینکه تاریخ کتابت قدیمی‌ترین نسخه خطی آن سال ۶۹۶ق است، می‌توان به طور قطع و یقین گفت که این منظومه در قرن هفتم سروده شده و شیوه بیان سراینده در آن از نظر نزدیکبودن به سبک و شیوه بیان در اشعار قرون ششم و هفتم و تقلید سراینده از منظومه‌های داستانی آن دوره‌ها، این مسئله را تأکید و تقویت می‌کند. همچنین به استناد اکبر نحوی (۱۳۸۹: ۸۵)، ابیاتی از خسرونامه یا گل و هرمز در منظومه شیرازنامه زرکوب شیرازی در قرن هشتم درج شده و نسخه‌هایی از گل و هرمز در

میان مردم منتشر بوده است. نکته دیگر، مدح امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و دو امام حنفی و شافعی است که نشان می‌دهد سراینده بر مذهب شافعی بوده و اگر از امام حنفی نیز یاد کرده، بهدلیل ملاحظه اوضاع اجتماعی و دینی اصفهان در قرن ششم بوده است؛ چون در این عصر بیشتر مردم اصفهان شافعی و حنفی بودند و هر دو طایفه در عقاید خود بسیار سختگیر و پیوسته با هم در جنگ و ستیز بودند (نحوی، ۱۳۸۹: ۸۷-۸۸). همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، بسیاری از آبیات خسروناهه از فصاحت و شیوه‌ای برخوردارند و این نشان می‌دهد که شاعر آن تاحدودی به اصول و فنون سروdon شعر آشنا بوده است. اما در بعضی آبیات، خواننده با نام «فرید» مواجه می‌شود و این تردید در ذهن او ایجاد می‌شود که آیا این منظمه سروdon فریدالدین عطار نیشابوری است یا عطار دیگری. شاعر در جای جای منظمه نام و تخلص خود را به منظور مباحثات و ستایش از خود می‌آورد:

بحمد الله تسو داري پادشاهي تو دادي در معاني جان سخن را به هر موبي نموده در سخن شاه <small>(عطار، ۱۳۳۹: ۲۵۱)</small>	زهی عطار کز فضل الهی توبی اعجوبه دوران سخن را منم امروز در ملک سخن شاه <small>فرید است این زمان بحر معانی ز بس معنی که دارم می‌ندانم (همان: ۳۲۹)</small>
--	---

به‌زعم برخی محققان، این آبیات را کاتب جاعلی الحق کرده است و خواسته به دلایلی این اثر را به عطار نیشابوری منسب کند اما برخی قرایین ظریف و دقیق حاکی است که سراینده این منظمه که مرید خواجه سعدالدین ابوالفضل بوده، در اصفهان می‌زیسته است؛ برای همین بعيد است که فریدالدین عطار مدتی در اصفهان اقامت کرده باشد (همان: ۸۹-۸۸). برای تأکید بر این مسئله، دقت در برخی واژگان و اصطلاحات به کاررفته در خسروناهه نشان می‌دهد که این اثر نمی‌تواند از عطار نیشابوری باشد بلکه از عطار دیگر یا همان شیخ عطار عبدالله میانجی است که در زبان خود از این واژه‌ها و اصطلاحات استفاده می‌کرده است. در بررسی زبان به کاررفته در این منظمه بیشتر به این مباحث پرداخته خواهد شد.

۴- وجود ابیاتی از منظمه‌های مسلم عطار در متن خسروناهه

مورد دیگری که در خسروناهه نظر مخاطب را به خود جلب می‌کند و او را در دوراهی تردید برای تشخیص درستی یا نادرستی انتساب این منظمه به عطار نیشابوری قرار می‌دهد، وجود

ابیاتی در قسمت‌های آغازین کتاب است که سراینده در آنها به آثار دیگر خود که همگی آثار مسلم و قطعی عطار نیشابوری است اشاره کرده است:

الهی نامه گنج خسروان است	مصطفیت‌نامه زاد رهروان است
بهشت اهل دل مختارنامه است	جهان معرفت اسرارنامه است
که مرغ عشق را معراج جان است	مقامات طیور اما چنان است
ز طرز او که و مه رانصیب است	چو خسرونامه را طرزی عجیب است
(عطار، ۱۳۳۹: ۳۴-۳۳)	

تعمد در آوردن نام آثار دیگر عطار، در دیگر مثنوی‌های منسوب به او نیز دیده می‌شود و باید پذیرفت که به احتمال زیاد، ذکر نام آثار دیگر عطار در این منظومه نیز تعمدی است؛ چه خود سراینده و چه کاتبان نسخ یا کسانی که سراینده واقعی منظومه را به درستی نمی‌شناخته و به جهت تشابه نام او با نام عطار، این ابیات را به آن افزوده‌اند.

در سراسر متن خسرونامه، ابیاتی به تقلید از منظومه‌های مسلم عطار دیده می‌شود. این ابیات یا عیناً و بدون تغییر و تصرف یا با اندک تغییر سروده شده‌اند؛ به عنوان مثال ابیات زیر عیناً از الهی نامه عطار (۱۳۹۴: ۱۱۱ و ۱۱۲) برداشته شده است:

زنامش پرشکر شد کام جان‌ها	زیادش پرگهر تیخ زبان‌ها
(عطار، ۱۳۳۹: ۱۵۱)	
به جز خون دل آنچه رهبری نیست	جهان عشق را پا و سری نیست
چو گل در خون بود اول قدم غرق (همان‌جا)	کسی عاشق بود از پای تافرق

برخی ابیات نیز از نظر فکری و زبانی به سبک مثنوی‌های اصلی عطار سروده شده‌اند. در این ابیات نیز تقلید و اقتباس با اندک تغییر و تصرف است. اغلب این مضامین مشترک به صور مختلف در همهٔ منظومه‌های مسلم عطار آمده‌اند که در اینجا به چند نمونه اشاره می‌شود:

خسرونامه:
که آن بد بادل خود کرده‌ام من تو نیکی کن اگر بد کرده‌ام من

منطق الطیر:
زانکه این بد جمله با خود کرده‌ام تو ممکن بد گرچه من بد کرده‌ام

خسرونامه:
نیز رد شادی عالم به یک غم چو از خود می‌توان رستن به یک دم
(عطار، ۱۳۹۵: ۴۳۴)

اسرارنامه:

همه دنیا به یک جو غم نیزد
چه یک جو؟ نیم ارزن هم نیزد
(عطار، ۱۳۹۴: ۱۸۴)

خسرونامه:

منم در کلبه احزان نشسته
غریب و بی‌کس و حیران نشسته
(عطار، ۱۳۳۹: ۱۵۴)

الهی‌نامه:

مرا در کلبه احزان نشاندی
جهانی آتشم بر جان نشاندی
(عطار، ۱۳۹۴: ۱۵۷)

خسرونامه:

تو را دشمن تویی از خود حذر کن
اگر خاکی است در کان تو، زر کن
(عطار، ۱۳۳۹: ۷)

مصطفیت‌نامه:

تو به هم با دشمنان در پوستی
چشم می‌داری ز دشمن دوستی
(عطار، ۱۳۹۵: ۱۲۶)

این شواهد نیز مخاطب را در تأیید درستی انتساب خسرونامه به عطار مردد می‌کند و به قول عزتی‌برور (۱۳۷۴: ۱۷۰) سراینده این منظومه کسی جز عطار است که خواسته با این اخذ و اقتباس‌ها اثر خود را به شیوه عطار نزدیک سازد؛ زیرا هیچ شاعر توانایی برخی از ابیات خود را در آثار دیگرش تکرار نمی‌کند.

۵- بررسی سبک‌شناختی و درون‌منتهی خسرونامه و مقایسه آن با سبک منظومه‌های مسلّم عطار

۵-۱- شکل و ساختار

خسرونامه منظومه‌ای است به‌شکل یک داستان خطی بلند با مضمون عشق دو شخصیت به نام‌های خسرو و گل. این داستان ظاهرا شبیه داستان‌های عاشقانه منظومی است که در قرون پنجم و ششم نوشته شده‌اند؛ داستان‌هایی مثل «ویس و رامین» فخرالدین اسعد گرانی و «خسرو و شیرین» نظامی. به‌طور کلی خسرونامه از نظر شکل و ساختار ظاهری و اشتتمال بر فصول مختلف، تقریباً مرتب و منظم جلوه می‌کند؛ منظومه با ستایش و نیایش پروردگار (در ۲۱۹ بیت) آغاز می‌شود. سراینده در این قسمت به ذکر صفات و قدرت خلاقیت و آفرینندگی

خداوند پرداخته و به آفرینش زمين و آسمان و اجزا و عناصر طبیعت اشاره کرده است. در تمامی این ابیات و از فحوای کلام او، تأکید بر وحدت وجود در جهان هستی دریافت می‌شود:

اگر جمله یکی ور صدهزار است
جز او نیست این خود آشکار است
(عطار، ۱۳۳۹: ۵)

که موجود حقیقی جز یکی نیست	در آن وحدت دو عالم را شکی نیست
باید گفت حق جز حق دگر کیست	حق است و نور حق چیزی دگر نیست
(همان: ۶)	

وی بدین منظور به داستان معروف دست‌سودن کوران بر عضوی از اعضای فیل و تفسیری که هر یک از آنها از آن به دست می‌دهند، استناد، و درنتیجه به مسئله وحدت در کثرت اشاره و تأکید می‌کند که اگر عدد بی‌شمار است، در حقیقت یکی بیش نیست:

که توحید است در عین اليقین آن	عدد گر می‌نماید تو یقین دان
دلیل از خوبیش روشن تر نداری	تو هم یک چیزی و هم صدهزاری
ولی چون عین خود بینی خطای نیست	عدد گر غیر خود بینی روا نیست
(همان: ۵)	

سراینده پس از ستایش پروردگار، به نعت پیامبر (در ۱۷۹ بیت) می‌پردازد و سپس ابیاتی را در نعت و منقبت خلفای اربعه می‌سراید. برای نعت ابوبکر ۱۷ بیت، برای نعت عمر ۲۰ بیت، برای نعت عثمان ۱۶ بیت و برای نعت علی (ع) ۲۰ بیت می‌آورد. علاوه‌بر خلفای اربعه، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را در ۳۰ بیت می‌ستاید. سپس، ۱۴ بیت در فضیلت امام ابوحنیفه و ۲۴ بیت در فضیلت امام شافعی و در پایان در مدح ممدوح خود، خواجه سعدالدین ابوالفضل ابیاتی می‌سراید. شاید یکی از عواملی که سبب شده برخی خسرونامه را از عطار بدانند، تنظیم فصول و مطالب کتاب باشد. وی همچون عطار مقدمات را مفصل سروده است؛ پس از اتمام این بخش‌ها چند بیتی در بیان سبب نظم کتاب و نحوه پرداختن به این داستان سروده و پیداست که به شیوه سرایش شعر و تدوین یک منظومه بلند تاحدوی آگاه است. تفاوتی که از نظر شکل و ساختار بین خسرونامه و چهار مثنوی قطعی عطار وجود دارد، یکی اینکه عطار در هیچ‌کدام از مثنوی‌های خود، پس از ستایش خدا و نعت پیامبر و خلفای پس از او به نعت امامان مذاهب اهل تسنن نپرداخته است و با اینکه خود سنّی بود، شاید کسان دیگری غیر از بزرگان دین و خلفا را شایسته مدح نمی‌دیده‌است و این، با روحیه عارف‌مسلک او که باور به وجود خدای یگانه و عشق به او را سرلوحه سلوک و طریقت می‌دانسته منافات

ندارد و اگر هم به منقبت پیامبر و خلفا می‌پردازد، به جهت برخورداری آنها از پشتونهای معنوی و عرفانی است که آنها را به عنوان سرمشق و الگو در زندگی خود می‌پذیرد.

حجم خسرونامه کمی بیشتر از حجم چهار مثنوی مسلم عطار است؛ اسرارنامه عطار ۳۳۰ بیت، الهی نامه ۶۶۸۵ بیت، منطق الطیر ۴۷۲۴ بیت و مصیبت‌نامه ۷۴۲۵ بیت دارد. حجم بخش‌های آغازین و مقدماتی خسرونامه نیز تقریباً نزدیک به حجم قسمت‌های موردنظر در چهار منظمه عطار است؛ مثلاً ستایش خدا در این منظمه ۲۱۹ بیت است؛ مقدمه منطق الطیر عطار نیز بدون احتساب حکایتی که برای آن آورده شده، ۲۴۴ بیت، الهی نامه ۱۵۶ بیت، مصیبت‌نامه ۲۲۸ بیت و اسرارنامه ۱۵۵ بیت دارد. حجم بخش‌های دیگر نیز مثل نعت پیامبر (۱۷۹ بیت) و خلفای اربعه (ابوبکر، عمر، عثمان ۱۶ بیت و علی ۲۰ بیت) نزدیک به حجم این قسمت‌ها در منظمه‌های عطار است. نعت پیامبر در منطق الطیر ۱۴۴ بیت، در الهی نامه (با توصیف معراج او) ۱۱۷ بیت، در مصیبت‌نامه (با توصیف معراج او) ۱۷۳ بیت و در اسرارنامه (با توصیف معراج او) ۱۱۹ بیت است. در منطق الطیر برای هر خلیفه ۱۳ بیت، در مصیبت‌نامه ۲۱ بیت، در الهی نامه ۳۰ بیت و در اسرارنامه ۱۵ بیت آورده شده‌است. بنابراین نمی‌توان از این نظر تفاوت برجسته‌ای بین خسرونامه و منظمه‌های اصلی عطار قائل شد؛ اما خاتمه خسرونامه در ۱۱۰ بیت سروده شده‌است؛ حال آنکه عطار در خاتمه منظمه‌های خود، ۴۲ بیت برای مصیبت‌نامه، ۲۹ بیت برای الهی نامه، ۳۶ بیت برای اسرارنامه و ۵۳ بیت برای منطق الطیر (بدون احتساب حکایت‌ها) در نظر گرفته‌است.

۵-۲- زبان

خسرونامه تنها مثنوی منسوب به عطار است که از نظر سبکی با بقیه آثار منسوب به عطار تفاوت دارد. هم شکل و ساختار بیرونی و هم ویژگی‌های سبکی و زبانی آن برخلاف دیگر مثنوی‌های منسوب که در نهایت سستی و ناتندرستی سروده شده‌اند، تا حد قابل قبولی قدرت و سلاست لازم را دارد و تنها منظمه‌ای است که سراینده آن از اصول و قواعد نحو و دستور زبان فارسی آگاهی داشته و به موازین سرایش شعر مسلط بوده است و درواقع استعداد و ذوق لازم برای سروden و به نظم کشیدن وقایع و حکایات و داستان‌های افسانه‌ای را داشته است؛ صرف نظر از برخی نکات و ایرادهای قابل اغماض مثل اطناب‌ها و اطالة کلام‌ها، التزام‌های بی‌ورد و ابیات مبهم انگشت‌شمار، باید گفت که خسرونامه نه تنها جزو منظمه‌های مشهور و خواندنی به شمار می‌آید بلکه سراینده آن، به پرس قاطع، کسی نبوده است که عمداً اثر خود را

به عطار نیشابوری منتنسب کند و مطمئناً عاملی که باعث شده است این اثر در طول تاریخ بهنام عطار نیشابوری رقم بخورد، اولاً تشابه نام سراینده آن با نام عطار و ثانیاً دخل و تصرف کاتبان و نسخه‌نویسانی است که با آوردن نام آثار دیگر عطار و ذکر نام و تخلص او در ابیات متعدد، خواسته‌اند این منظومه را به نام عطار ثبت کنند و ناگزیر باید نظر منتقدان و دانشمندانی را که پیش از این در باب انتساب این منظومه به عطار تردید کرده و برخی ابیات آن را الحقی و اضافه‌شده دانسته‌اند پذیرفت.

پیش از این گفته شد که خسرونامه منظومه‌ای است روان و سلیس و نمی‌توان آن را در ردیف آثار ضعیف و ناتندرست منسوب به عطار قرار داد. وجود برخی کنایات و اصطلاحات و ترکیبات زبانی خاص، قافیه‌پردازی درست و مطابق با اصول و قوانین، اشتمال اثر بر برخی اطلاعات علمی زمان مثل طب و داروسازی و بازی نرد و شطرنج و اصطلاحات موسیقی یا اطلاعات از زندگی و فرهنگ و عقاید عامه و امثال و ... نشان‌دهنده تبحر و تسلط سراینده و پشتکار او در مطالعه اشعار و دواوین شاعران مشهور هم‌عصر و دوره‌های پیش از وی است. آگاهی از اوزان و بحور شعر فارسی و تطبیق ساختار کلام با آنچه به‌استحکام و تقویت وزن شعر کمک می‌کند از قبیل تلفظ خاص واژگان، افعال و استفاده به‌جا از اختیارات شاعری همچون دیگر شاعران مشهور شعر فارسی، وی را در چشم مخاطب شاعری متبحر و مسلط جلوه می‌دهد. لذا در مقایسه خسرونامه با آثار منظوم مسلم عطار تفاوت‌های چشمگیر و اختلاف‌های فاحش به چشم نمی‌خورد و تنها در چند مورد انگشت‌شمار می‌توان تأکید کرد که این منظومه را عطار نسروده است؛ چراکه هر شاعر صاحب‌سبکی می‌تواند شیوه خاصی در به‌کارگیری زبان شعری خود داشته باشد. نمونه‌های اندک زیر تفاوت ساختار زبانی خسرونامه با آثار اصلی عطار را از دو جنبه واژگان و نحو نشان می‌دهد:

۵-۱- سطح واژگانی

به‌جرأت می‌توان گفت که خسرونامه جزو آثاری است که در صورت تأیید نادرستی انتساب آن به عطار، می‌تواند درزمرة داستان‌ها و منظومه‌های عاشقانه‌ای باشد که از حیث روایت‌پردازی و شیوه القای مفاهیم به مخاطب تا حد قابل قبولی مورد اقبال قرار گیرد.

این منظومه از حیث ویژگی‌های زبانی اشتراکات و مشابهت‌های زیادی با منظومه‌های مسلم عطار دارد؛ بنابراین سطح واژگانی در این منظومه تفاوت زیادی با سطح واژگانی مشتوفی‌های عطار ندارد. بعضی ویژگی‌های واژگانی که این منظومه را از منظومه‌های دیگر عطار متفاوت می‌کند، از این قبیل است:

- التزام یک واژه خاص در ابیات متوالی از جمله ویژگی‌های زبانی در این منظومه است که در نظر برخی منتقدان ایراد محسوب می‌شود؛ مثل التزام واژه «حوض» در ۱۷ بیت متوالی (عطار، ۱۳۳۹ ب: ۶۹-۶۸)، التزام واژه «مرغ» در ۱۱ بیت متوالی (همان: ۷۲)، التزام موى در ۱۳۱ بیت (همان: ۳۰۷-۳۴۲) و التزام کلمه «روی» در ۲۱ بیت متوالی (همان: ۳۴۶-۳۳۶).

این منظومه از حیث ویژگی‌های زبانی اشتراکات و مشابهت‌های زیادی با منظومه‌های مسلم عطار دارد؛ بنابراین سطح واژگانی در این منظومه تقواوت زیادی با سطح واژگانی مشتوی‌های عطار ندارد اما با دقق و تأمل در برخی واژگان این منظومه می‌توان مقایسه‌ای بین آن و اشعار واقعی عطار انجام داد:

- واژه ترکی «اکدش» در معنای معشوق و محبوب در شعر عطار به کار نرفته اما با توجه به اینکه سراینده خسرونامه به نظامی و این بیت خسرو و شیرین او نظر داشته است؛
نگاری اکدش است این نقش دمساز پدر هندو و مادر تُرك طناز
(نظامی، ۱۳۹۲: ۵۰۹)

از این واژه در منظومه خود بهره برده است:

پریشان کرده مشک تازه بر ماه	درآمد اکدشی دوشیزه نگاه
(عطار، ۱۳۳۹ ب: ۲۴۱)	(همان: ۲۴۱)

- واژه «کژمو»:

به یکیک می‌نگر لاتعد عیناک	چو کژمویی است در چشم تو افلاک
(همان: ۱۷)	(همان: ۱۷)

- واژه «صنعت» به جای صنعت، هم در معنای صنعت و هنر و هم مکر و نیرنگ:
توان کردن به هر بیتی صنعت ولی ازو بگیرد هر طبیعت
حکایت را برای خویشتن گوی صنعت را برای خویشتن گوی
(همان: ۲۹)

مکن با بای گناهی این صنعت	گنه نبود بترا زین در طبیعت
(همان: ۴۱)	(همان: ۴۱)

عطار به جای این واژه «صنعت» را در شعر خود به کار برده است:
هر چه او در چشم، جز صانع بود گر همه صنعت بود، ضایع بود
(عطار، ۱۳۹۵ الف: ۲۹۰)

زیک سرْ موی صد صنعت نمایی	زهی قدرت که از قدرت نمایی
(عطار، ۱۳۹۴ الف: ۹۱)	(همان: ۹۱)

چه گویی پیشِ هر کس راز خود باز	به صد صنعت نکو کرده است دمساز
(عطار، ۱۳۹۴ ب: ۳۶۰)	(همان: ۳۶۰)

- اصطلاح «دردکردن» در معنای تأثیرکردن بهویژه درباره اثربخشی سخن در کسی:
 یکی دردت نکرد از صد که گفتمن
 من از هر نیک و از هر بد که گفتم
 (عطار، ۱۳۳۹: ب: ۸۳)

در شعر عطار، برای این مفهوم اصطلاح «کارگرشدن» به کار رفته است:
 چون سخن در وی نیامد کارگر
 تن زند آخر بدان تیمار در
 (عطار: ۱۳۹۵: ب: ۲۹۰)
 چون زبان نیست کارگر چه کنم؟
 گرچه جان موج می‌زند از تو
 (عطار، ۱۳۹۲: ۴۷۱)

- فعل نهی «مشتاب» در خسرونامه به صورت «مشتاو» آمده است:
 عجب نبود که نهد عمر من داو
 مکن، مستیز، ای گل مست مشتاب
 (عطار، ۱۳۳۹: ب: ۱۲۴)

در شعر عطار این فعل فقط به صورت «مشتاب» استفاده شده است:
 نیست کس را تاقیامت این طریق!
 فکر کن خوش خوان و مشتاب ای رفیق!
 (عطار، ۱۳۹۵: الف: ۴۴۹)

- در خسرونامه واژه «شنا» به صورت «شیناب» به کار رفته است:
 دلا تا کی کنی بر خشک شیناب
 که سرگردان شدم از تو چو سیماب
 (عطار، ۱۳۳۹: ب: ۱۵۷)
 گروهی سر بمه زیر آب برند
 (همان: ۳۱۲)
 شده شینابگر بر روی چشم
 هزاران طرفه جادوی کرشمه
 (همان: ۲۳۷)

این واژه در شعر عطار به صورت «شنا» و «آشنا» آمده است:
 ور تو سر در بحر پرشورم دهی
 آشـنـامـآـمـوزـی و زورم دهـی
 (عطار، ۱۳۹۵: الف: ۱۳۱)
 هیچ عاشق را درین دریا شناگر یافتم
 در چنین بحری نیارم کرد عزم آشنا
 (عطار، ۱۳۹۲: ۳۹۵)
 من به خون درروم، شـنـاهـکـنـم
 بحر خون در دلم چو موج زند
 (همان: ۴۷۰)

- واژه سپهگر در معنای سپاهی:
 سپهـگـرـخـوـیـش رـاـتـنـهـاـدـرـانـداـختـ
 چـوـمـرـدـآنـدـلوـازـبـالـاـدـرـانـداـختـ
 (عطار، ۱۳۳۹: ب: ۳۵۹)

این واژه در شعر عطار کاربرد ندارد. او معمولاً واژه «سپاهی» را به جای «سپهگر» در شعر خود استفاده کرده است:

بدادندای عجب قومی گواهی	که کرد آن زن زنا با یک سپاهی
(عطار، ۱۳۹۴: ب: ۱۴۰)	
هم رعیت هم سپاهی ره نجست	هیچ‌کس در دادخواهی ره نجست
(عطار، ۱۳۹۵: الف: ۴۲۱)	
ولیکن در سپاهت یک سپاهی ست	سلیمان گرچه با آن پادشاهی ست
(عطار، ۱۳۹۴: ب: ۹۷)	
گهی هم غم گهی همدم نشسته	- واژه همغم به معنای «غمخوار»:
(عطار، ۱۳۳۹: ب: ۱۲۷)	گهی با هم گهی بی هم نشسته
نه زان مرغی است کو کاووک گیرد	- واژه «کاووک» در معنای آشیانه:
(همان: ۱۳۱)	چو گویی جفت گیر او سوک گیرد

در شعر عطار این واژه وجود ندارد. او به جای این واژه، «آشیانه» یا «آشیانه» را در شعر خود به کار گرفته است:

عقل و جان را سوی او آهنگ نیست	مرغ دل از آشیانی دیگرسست
(عطار، ۱۳۹۲: ۹۰)	
بر درختش کرد مرغی آشیان	حایطی بودش، درختی در میان
(عطار، ۱۳۹۵: ب: ۳۲۷)	
چه خواهی یافت زین به آشیانی	الا یا مرغ حکمتدان زمانی
(عطار، ۱۳۹۴: الف: ۱۰۷)	

- واژه‌هایی مثل «پشتیون» (پشتیون) در معنای چوبی که به جهت استحکام دیوار بر آن نصب کنند، «غزاره» در معنای نوعی سلاح جنگی، «بامیغ» در معنای مشکوک و گمان‌آمیز و

که اختر گرد او چون روزنی بود	«پیه‌آبه»، در شعر عطار کاربردی ندارد:
(عطار، ۱۳۳۹: ب: ۲۱۸)	تو گفتی چرخ را پشتیونی بود
نشسته دیدبان بر چرخ والا	غزاره بود بر دیوار بالا
(همان‌جا)	
دگر یک راز تو کاری بآمیغ	یکی در عشق رویت می‌زند تیغ
(همان: ۱۳۵)	
همه خونابه و پیه‌آبه خورده	به خرسندی شده در زیر پرده
(همان: ۳۳۰)	

۵-۲-۲- سطح نحوی

با توجه به اینکه خسرونامه نسبت به سایر مثنوی‌های منسوب به عطار نیشابوری از حیث کاربردهای زبانی تقریباً در درجه بالایی از رسایی و فصاحت قرار دارد، از ایرادها و اشکالات در کاربردهای زبانی که یکی از مهم‌ترین سطوح نحوی و اعمال درست اصول و قواعد دستور زبان فارسی است، برکنار است و به‌طور کلی نحو و دستور زبان در این منظومه جز در موارد اندکی که سراینده در آنها به‌دلیل تنگی وزن کمی دچار لغزش شده، تا حدودی به درستی رعایت شده‌است. از موارد اندکی که از نظر نحو زبان دچار اختلال جزئی هستند، می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد:

- در بیتی از این منظومه سراینده برای رساندن یک معنای قیدی، از دو لفظ قیدساز استفاده کرده‌است که به‌نوعی حشو به حساب می‌آید؛ «سخت» و «بغایت»، دو واژه با یک مفهوم قیدی مشترک هستند و آوردن یکی از آنها در جمله کافی است و هیچ خللی به معنای جمله وارد نمی‌کند:

الهی سخت می‌ترسم بغایت
که در پیش است راهی بی‌نهایت
(عطار، ۱۳۳۹: ۹)

هر کدام از این دو واژه قیدساز در شعر عطار به‌نهایی در جمله به کار رفته‌اند:
به دریا گفت «ای بس بی‌نهایت
ز آرام تو می‌ترسم بغایت...
(عطار، ۱۳۹۴: ۱۹۰)

چو مردت می‌نبینم در هدایت
ز کافر مردنت ترسم بغایت
(عطار، ۱۳۹۴: ۲۹۵)
سخت می‌ترسید گبر هیچ‌کس
گفت «ای آتش! مرا فریاد رس»
(عطار، ۱۳۹۵: ۱۷۵)

- عدم تطابق فعل و فاعل در مصراع اول بیت زیر سبب اختلال در نحو جمله شده‌است.
«آن‌که» در معنای «آن کسی که»، فاعل مفرد است و باید فعل مفرد برای آن آورده شود اما در بیت زیر به‌دلیل تنگی وزن، به‌جای «آن‌که» قرار گرفته و با فعل جمع به کار رفته‌است:
پس اینجا تو یقین دان کآن که هستند
به نور صبح صادق حق پرستند
(عطار، ۱۳۳۹: ۲۱)

۵-۳- محتوا

دروномایی و محتوای اصلی خسرونامه، «عشق» است و این منظومه به‌طور کلی یک منظومه عاشقانه است و به بیان روابط عاشقانه دو نفر و شرح و توصیف موانع وصال می‌پردازد. سراینده

در این خصوص تمام تبحر و تسلط خود را به کار گرفته و تقریباً اثری منسجم و هماهنگ به وجود آورده است. فرم و صورت منظمه نیز، متأثر از این درونمایه، با واژگان و جملات و تصاویر مرتبط با موضوع عشق پرداخته شده است و پیش از این نیز گفته شد که شاعر آن را با تأثیرپذیری از منظمه‌های عاشقانه مشهوری همچون خسرو و شیرین نظامی سروده است.

عشق در این منظمه با عشق در درونمایه منظمه‌های عطار تفاوت دارد؛ عشق در آثار عطار چیزی جز عشق به معشوق ازلی و ابدی و اشتیاق به وصال او نیست؛ عشقی که در راه آن نه تنها تعلقات دنیوی و جسمانی بلکه حتی هستی مادی سالک عاشق فنا می‌شود. حال آنکه در حقیقت چیزی از این مفاهیم در داستان عاشقانه خسرونامه دیده نمی‌شود و خسرونامه از این نظر که صرفاً به روایت عشق واقعی و ارزشمند دو انسان زمینی و فراق و وصال آنها می‌پردازد، با افکار و اندیشه‌های عطار درباره عشق و مسائلی که در منظمه‌های او مطرح می‌شود تفاوت دارد.

نکته جالب و قابل تأمل درباره محتوای این منظمه اینکه تمامی جنگ و جدال‌ها، کشمکش‌ها و موانعی که در سراسر داستان بر سر وصال گل و هرمز صورت گرفته، حاکی از این مسئله است که در ذهن و اندیشه سراینده این منظمه، دغدغه وصال به مقصود همراه با تلاش و کوشش و طبیعتاً تحمل سختی‌ها و مصائب فراوان، در درجه بالایی از اهمیت قرار داشته است و اگر نخواهیم این منظمه را صرفاً متمایل به توصیف و به تصویر کشیدن عشق زمینی دو انسان قلمداد کنیم، می‌توان ردپای نوعی اندیشه عرفانی توأم با عشق را از آن دریافت کرد؛ بهویژه که در سراسر منظمه شاهد ابیاتی هستیم که در آنها، سراینده به بیان اندیشه‌های ارزشمند خود درباره عشق و مقولات دیگر زندگی پرداخته است. پس نمی‌توان این منظمه را صرفاً داستانی عاشقانه نامید و عشق موجود در آن را به تمامی زمینی و مجازی قلمداد کرد.

در اینکه سراینده این منظمه از مطالب و مباحث عرفانی روزگار خود اطلاع و آگاهی داشته شکی نیست. در بسیاری از ابیات منظمه تأثیرپذیری از آرا و اندیشه‌های عرفانی «محیی‌الدین ابن عربی مشهود است؛ بهویژه مشهورترین نظریه او که بحث «وحدت وجود» است، در این ابیات قابل روایابی است:

نهان در جسم و پیدا در جهان است

جهانداری که پیدا و نهان است

چو باطن شد بطونش نور جان بود

چو ظاهر شد ظهرور او جهان بود

ز پیداییش در ظاهر جهان خاست

ز پنهانیش در باطن جنان خاست

(عطار، ۱۳۳۹: ۱)

که موجود حقیقی جز یکی نیست
ولی زو نور او هرگز جدا نیست
باید گفت حق جز حق دگر کیست
ولی در پرده یک صورت‌نگار است
(همان: ۶)

در آن وحدت دو عالم را شکی نیست
خداست و خلق جز نور خدا نیست
حق است و نور حق چیز دگر نیست
اگر آن نور را صورت هزار است

تفاوتی که از این نظر بین سایرینده خسرونامه و عطار وجود دارد، این است که عطار «وحدت» را صرفا در تقابل با شرک قرار می‌دهد:

خطی در دفتر وحدت کشیدی
که تو از شرک هستی شیرخواره
که بتوی شرک آید از دهانت؟
(عطار، ۱۳۹۴: ۲۶)

چو تو از شرک درد از شیر دیدی
مکن دعوی وحدت آشکاره
کجا بینند گل توحید جانت

بنابراین تأثیرپذیری سایرینده از افکار و اندیشه‌های عرفانی ابن‌عربی یکی از قرایینی است که می‌توان با آن نادرستی انتساب خسرونامه به عطار نیشابوری را تأیید کرد.

۶- نتیجه‌گیری

خسرونامه در میان مثنوی‌هایی که به نادرست به عطار نیشابوری نسبت داده شده، از جمله منظومه‌هایی است که تا حدود قابل توجهی از روانی، سلاست و شیوایی برخوردار است و می‌توان گفت برخلاف دیگر آثار که به احتمال قوی به عمد و به دلایل مختلف از جمله دلایل سیاسی و مذهبی به نام عطار نیشابوری منتشر شده‌اند، از شاعر توأم‌مندی است که در قرن ششم هجری می‌زیسته و نام او بنابر تحقیقات برخی محققان، شیخ عطار ابوعبدالله میانجی بوده‌است؛ درنتیجه به نظر نمی‌رسد که وی اثرش را به دلایل خاصی به عطار نیشابوری منسوب کرده باشد بلکه ممکن است بعدها کاتب جاعلی با الحق برخی ابیات از منظومه‌های اصلی عطار، این اثر را به نام عطار نیشابوری معرفی کرده باشد. در هر صورت منظومه خسرونامه جزو منظومه‌های عاشقانه مشهور زمان خود است که متأسفانه با گمناماندن سایرینده‌اش، سال‌هاست در سلک آثار عطار نیشابوری درآمده و تردید محققان و پژوهشگران مختلفی را درخصوص انتسابش به عطار برانگیخته‌است. خسرونامه با شکل و ساختاری تقریباً منسجم و منظم و با اندکی اختلاف با شیوه عطار در تنظیم مطالب در منظومه‌هایش سروده شده‌است؛ سایرینده با آگاهی کامل از شیوه‌های سایش یک منظومه بلند، به فصل‌بندی و تنظیم مطالب

مختلف اثر پرداخته و پس از پاره‌ای مقدمه‌چینی‌های منطقی و معقول داستان خود را آغاز کرده‌است. از حیث کاربردهای زبانی نیز، نکات قابل توجهی در این منظمه قابل روایابی است؛ وجود برخی واژه‌ها، کنایات و امثال، اطلاعات علمی و دانش زمان و... نشان‌دهنده اطلاع و وقوف شاعر بر زبان فارسی و مطالعه دقیق آثار گذشتگان است. نحو و رعایت اصول و قواعد زبان نیز در این اثر به جز پاره‌ای سهوهای و خطاهای جزئی، حاکی از تسلط وی بر کاربرد درست اصول و قواعد زبان، بهویژه زبان شعر فارسی است. «عشق»، برجسته‌ترین و مهم‌ترین موضوع و مضمون این اثر است و با وجود اینکه به توصیف روابط عاشقانه میان دو انسان زمینی می‌پردازد، حاوی برخی نکات عرفانی متأثر از اندیشهٔ وحدت وجودی محیی‌الدین ابن عربی است. وجود برخی مowاعظ و نصایح اخلاقی در خلال ابیات نیز، به فحامت و ارزشمندی محتوای اثر افزوده‌است. مطالعه و بررسی این اثر در سه سطح ساختار، زبان (واژگان و نحو) و محتوا و مقایسه آن با چهار منظمهٔ مسلم عطار یعنی اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه نشان می‌دهد که اولاً با وجود مشابهات‌ها و اشتراکات زیاد از حیث ویژگی‌های زبانی بین خسرونامه و منظمه‌های اصلی عطار، تفاوت‌های چشمگیر از نظر کاربرد برخی واژگان بین این دو دسته اثر غیرقابل اغماض است؛ دوم، با وجود برخورداری خسرونامه از فصاحت و روانی قابل قبول از حیث کاربردهای نحوی زبان، می‌توان لغزش‌ها و اختلالات جزئی در این منظمه یافت که در زبان شعری عطار وجود ندارد؛ سوم، محتوای خسرونامه از نظر بیان مسائل مربوط به عشق و پرداختن به عرفان و مباحث عرفانی با آنچه در سرودهای عطار می‌بینیم تفاوت دارد؛ زیرا خسرونامه منظمه‌ای است داستانی که به بیان روابط عاشقانه میان دو نفر و شرح و توصیف موانع وصال آن دو می‌پردازد؛ لذا عشق در این منظمه از گذرگاه عشق مجازی و زمینی به سمت عشقی آسمانی و پاک عبور می‌کند و اصولاً عشقی است که بیشتر در روابط عاطفی میان دو نفر جاری است و سراینده از این منظر به بیان اندیشه‌ها و عقاید عرفانی خود که بیشتر متأثر از آرای محیی‌الدین ابن عربی، بهویژه بحث وحدت وجود است گریز می‌زند؛ حال آنکه در سرودهای واقعی عطار، عشق، چیزی جز عشق به معشوق ازلی و ابدی و اشتیاق به وصال او نیست؛ عشقی که در راه آن نه تنها تعلقات دنیوی و جسمانی بلکه حتی هستی مادی سالک عاشق فنا می‌شود. قدیمی‌ترین نسخه خطی یافت شده از خسرونامه سال ۹۶ عق است که نشان می‌دهد این منظمه در قرن هفتم سروده

شده و با دقت و تأمل در متن خسرونامه و اشاره سراینده به برخی مسائل اجتماعی و عقیدتی زمان مشخص می‌شود که سراینده نه شیخ فریدالدین عطار نیشابوری بلکه شخصی بوده است به نام شیخ عطار عبدالله میانجی که در اصفهان می‌زیسته است.

منابع

- آقبزرگ تهرانی محمدحسن. *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء. ۱۴۰۳ق.
- اکبری بیرق حسن، کوهساریان فائزه. بررسی خسرونامه عطار نیشابوری از دیدگاه صورتگرایی. در مجموعه مقالات سومین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران. تهران: مؤسسه پژوهشی مدیریت مدر، ۱۳۹۶؛ ۱-۲۴.
- درایتی مجتبی. فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا). مشهد: مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجود. ۱۳۸۹.
- ربتر هلموت. دریای جان. ترجمة زرباب خوبی و مهرآفاق بایبوردی. تهران: الهدی. ۱۳۸۸.
- زرین‌کوب عبدالحسین. جست‌وجو در تصوف ایران. تهران: امیرکبیر. ۱۳۷۹.
- عزتی پرور احمد. آیا خسرونامه از عطار نیشابوری است. کیهان اندیشه، ۱۳۷۴؛ ۱۱(۶۲): ۱۶۳-۱۷۲.
- عطار نیشابوری فریدالدین. اسرارنامه. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۴الف.
- عطار نیشابوری فریدالدین. خسرونامه. به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری. تهران: تابان. ۱۳۳۹.
- عطار نیشابوری فریدالدین. دیوان. به اهتمام و تصحیح نقی تفضلی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. ۱۳۹۲.
- عطار نیشابوری فریدالدین. مختارنامه. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۸۶.
- عطار نیشابوری فریدالدین. مصیبت‌نامه. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۵الف.
- عطار نیشابوری فریدالدین. منطق‌الطیر. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۵ب.
- فروزانفر بدیع‌الزمان. شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. تهران: دهخدا. ۱۳۵۳.
- گرامی سارا، واردی زرین‌تاج. مروری بر مضامین خسرونامه. *مطالعات ایرانی*، ۱۳۹۸؛ ۱۸(۳۵): ۲۴۷-۲۷۲.
- مالمیر تیمور. بررسی سبکی خسرونامه برای تبیین صحت انتساب آن به عطار نیشابوری. بهار ادب، ۱۳۹۰؛ ۱(۳): ۱-۲۰.

میرانصاری علی. کتابشناسی عطار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. ۱۳۸۲.

مینوی مجتبی. داستان گل و هرمز از شیخ عطار. مجله سخن، ۱۳۳۶؛ (۸): ۴۵۴-۶۴۳.

نحوی اکبر. خسرونامه (گل و هرمز) از کیست. جستارهای ادبی، ۱۳۸۹؛ ۴۳ (۱۶۹): ۷۵-۹۶.

می گنجه‌ای. خسرو و شیرین. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر. ۱۳۹۲.

نفیسی سعید. زندگی نامه عطار نیشابوری. تهران: اقبال. ۱۳۸۴.

روش استناد به این مقاله:

زنبلزاده حمیده، مشتاق‌مهر رحمان، گلی احمد. بحثی در صحت و سقم انتساب منظومة خسرونامه. *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*. ۱۴۰۲؛ ۱ (۱۵): ۹۳-۱۱۳. DOI:10.22124/plid.2024.24954.1643

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

